

“מורנו” להחזיר עטרה ליושנה

סמיכה לרבנות ללא היתר הוראה

מאבות מלאכות שבת (שיעור 5)

מכה בפטיש וסותר בכלים

שיעור מספר 55

בשיעור הקודם למדנו את יסודות דין בניין בכלים, באלו תנאים מלאכת בונה תקפה גם ביחס לכלים. בשיעור זה נמשיך בבירור זה, בהתחשב גם במלאכות הנושקות למלאכת בונה – המכה בפטיש והסותר.

היתר שבירת כלים, ואיסור תיקונו

משנה מסכת שבת פרק כב משנה ג

שובר אדם את החבית לאכול הימנה גרוגרות, ובלבד שלא יתכוין לעשות כלי. ואין נוקבים מגופה של חבית, דברי רבי יהודה, וחכמים מתירין. ולא יקבנה מצדה

מדברי המשנה לכאורה ניתן ללמוד שני דברים יסודיים – א. מותר לשבור כלים כדי לאכול את מה שבתוכם, ואין בכך איסור סותר. ב. בשעת הפתיחה, אסור לכוון לשפר את הכלי. המשך המשנה מבוסס על אותו העיקרון, כפי שעולה מדברי רש"י –

רש"י מסכת שבת דף קמו עמוד א

משנה. שובר אדם חבית - מליאה גרוגרות בסכין או בסייף, לאכול ממנה גרוגרות, דאין במקלקל שום איסור בשבת.¹ ובלבד שלא יתכוין לעשות כלי - לנוקבה יפה בפתח נאה.

אין נוקבין מגופה - הדבוקה בפה החבית לעשות נקב, אלא נוטל את כולה, אבל כי נקיב לה - מתקן פתחא.

וחכמים מתירין - דאין דרך פתח לחבית בכך.

לכאורה מלשון רש"י משמע שמחלוקתם של רבי יהודה וחכמים איננה עקרונית, אלא מציאותית, אם נקיבת המגופה נחשבת תיקון של פתח, או פעולה שאיננה סטנדרטית.

בשיעור זה נגדיר את היתר פתיחת וסותר הכלים, בהתמקד על שני הנושאים הללו – א. איסור תיקון ושיפור הכלי. ב. היתר סתירת הכלי.

איסור תיקון ושיפור הכלי בשעת פתיחתו

תלמוד בבלי מסכת שבת דף קמו עמוד א

תנו רבנן: אין נוקבין נקב חדש בשבת, ואם בא להוסיף - מוסיף. ויש אומרים: אין מוסיפין. ושון שנוקבין נקב ישן לכתחילה. ותנא קמא, מאי שנא מנקב חדש דלא - דקא מתקן פיתחא, אוסופי נמי - קא מתקן פיתחא! - אמר רבה: דבר תורה - כל פתח שאינו עשוי להכניס ולהוציא - אינו פתח, ורבנן הוא דגזור משום לול של תרנגולין, דעביד לעיולי אוירא ולאפוקי הבלא. ואם בא להוסיף מוסיף אוסופי ודאי כלול של תרנגולים - לא אתי לאוסופי, משום ריחשא

רש"י מסכת שבת דף קמו עמוד א

אין נוקבין נקב חדש - בכלי.

נקב ישן - שנסתם, דכי חוזר ופותח - לאו כעושה פתח הוא, שהרי עשוי ועומד, וסתימתו לאו כלום.

אוסופי נמי קמתקן פתחא - שמרחיבו, ויש כאן משום גמר מלאכה.

הבלא - סרחון, שלא ימותו התרנגולין.

ואם בא להוסיף מוסיף - ולא גזרינן דילמא אתי לאוסופי כלול של תרנגולין, דלא מוסיף איניש עליה.

משום ריחשא - שלא יכנס בו שרץ, כגון נמייה וחולדה שממיתים את התרנגולים.

¹ בשיעור הקודם ובהרחבות שעליו דנו בהרחבה בדברי רש"י כאן. בהמשך השיעור ניגע בהם בקצרה

חברותא שבת דף קמו עמוד א

תנו רבנן: אין נוקבין בכלי נקב חדש בשבת. אבל אם בא להוסיף על הנקב הקיים ולהרחיבו, הרי הוא מוסיף. ויש אומרים: אף אין מוסיפין על הנקב הקיים להרחיבו. והכל שוין ומוודים, שנוקבין בנקב ישן שנסתם לפותחו לכתחלה. משום דלא חשיב כעושה פתח בכך. שהרי הפתח עשוי ועומד. וסתימתו לאו כלום היא, ואינה מבטלת את שם הפתח שיש בו. והוינן בה: ולתנא קמא שמתיר להוסיף, מאי שנא מנקב חדש דלא עושים בשבת, משום דקא מתקן פתחא? והלא לאוסופי על הפתח ולהרחיבו, נמי קא מתקן פתחא. ויש בזה משום גמר מלאכת הכלי. אמר רבה: דבר תורה, כל פתח שאינו עשוי להכניס ולהוציא, אינו פתח. ואין בו משום מתקן מנא. הלכך אין איסור מן התורה לעשות פתח לכלי בשבת. שהרי אינו עשוי אלא להוציא, ולא להכניס. אלא דרבנן הוא דגזור בכל הכלים, משום שאם נתיר לעשות בהם פתח, יבואו לעשות פתח נמי בלול של תרנגולין. ופתח דלול הוי פתח מן התורה. לפי שהוא עשוי להכניס ולהוציא. משום דעביד לעיולי אוירא לתוך הלול, ולאפוקי הבלא ממנו החוצה. ומאחר דבכל הכלים אין הפתח אסור אלא משום הך גזירה, לא אסרו אלא בפתח חדש. אבל אם בא להוסיף על הקיים, מוסיף. דבהכי לא שייכא גזירת לול של תרנגולים. משום דאוסופי, ודאי בלול של תרנגולים לא אתי לאוסופי. משום שבפתח גדול עלול להכנס ריחשא [שרץ], כגון נמיה וחולדה, וימית את התרנגולים.

מהגמרא עולה שאסור מדאורייתא לפתוח פתח הראוי להכניס ולהוציא בשבת. מדרבנן אסור לנקוב נקב, גם אם אינו ראוי להכניס (אלא להוציא בלבד). ישנה מחלוקת אם גזרו על הרחבת פתח קיים לגודל הראוי להוציא בלבד, שמא ירחיב באופן שיוכל להכניס ולהוציא, או לא. לפי המתירים, במקומות בהם פותח להוציא בלבד, ואין חשש שישינה את דעתו ויכוון לפתח שיכול להכניס ולהוציא – מותר. רש"י מפרש שהאיסור הוא משום גמר מלאכה, כלומר – מכה בפטיש. בכך רש"י נאמן לשיטתו שלמדנו בשיעור הקודם, הסובר שאין בניין בכלים, אם כך כל פעולה האסורה בתיקון כלי היא בהכרח ממלאכת מכה בפטיש, ולא בונה. גם הרמב"ם פוסק שאיסור זה הוא משום מכה בפטיש –

רמב"ם הלכות שבת פרק כג הלכה א

העושה נקב שהוא עשוי להכניס ולהוציא כגון נקב שבלול התרנגולין שהוא עשוי להכניס האורה ולהוציא ההבל הרי זה חייב משום מכה בפטיש, לפיכך גזרו על כל נקב אפילו היה עשוי להוציא בלבד או להכניס בלבד שמא יבוא לעשות נקב שחייבין עליו, ומפני זה אין נוקבין בחבית נקב חדש ואין מוסיפין בו, אבל פותחין נקב ישן, והוא שלא יהיה הנקב למטה מן השמרים שאם היה למטה מן השמרים הרי זה עשוי לחזק ואסור לפתחו.

הלכה ב

נוקבין מגופה של חבית להוציא ממנה יין ובלבד שיקבנה מלמעלה אבל מצדה אסור מפני שהוא כמתקן כלי, שובר אדם את החבית לאכול ממנה גרוגרות ובלבד שלא יתכוין לעשות כלי, ומביא אדם חבית של יין ומתיו את ראשה בסיף לפני האורחין ואינו חושש, שאין כוונתו אלא להראות נדיבות לבו ברם ראשונים אחרים מבארים שאיסור פתיחת הפתח היפה היא משום בונה –

חידושי הר"ן (מיוחס לו) מסכת שבת דף קמו עמוד א

תנו רבנן אין נוקבין נקב חדש בשבת. פי' דמתקן כלי ואיכא משום בונה וכדתנן הבונה כל שהוא

בית הבחירה (מאירי) מסכת שבת דף קמו עמוד א

אם לעשות לה פה חייב ופירשוהו משום בונה והוא עשיית פתח

מה משמעות ההבחנה בין פתח העשוי להכניס ולהוציא לעומת פתח העשוי להוציא בלבד? לכאורה בכל מקרה פעולתו משפרת את השימוש בכלי!

חזון איש חלק אורח חיים סימן נא אות י

יש לעיין בטעמא דמילתא, דהא בעושה נקב להכניס לחוד או להוציא לחוד נמי מתקן מנא! ... י"ל כיוון דכל כלי אינו ראוי לשימוש אלא אם יש לו פתח להכניס ולהוציא ... ופתח לחוד מינייהו אינו מתייחס לגוף הכלי, אלא זהו שימוש לפי שעה להכניס או להוציא

החזון איש מבאר שהבחנה בין פתח העשוי להכניס ולהוציא ופתח שנועד להוציא בלבד אינו בהגדרה הטכנית של הפתח, אלא מגדיר את השיפור שהכלי עבר. אם הפתח נועד להוציא ולהכניס, עתה הכלי הוא כלי שימושי יותר. אם הפתח נועד להוציא בלבד, הרי שמטרת הפתח אינה שיפור הכלי, אלא הוצאה טכנית של תכולתו, ובכך אינו משפר את הכלי.

על סמך הבחנה זו הפוסקים התירו לפתוח פחיות שתיה בשבת. פתיחת פחית השתיה נועדה לריקון בלבד, ואין חשש שישינה את דעתו ויחליט להשתמש בפחית לאחסון.

ילקוט יוסף שבת ב סימן שיד (דברים האסורים משום בנין וסתירה בשבת) סעיף כג

פחית שתיה שיש בראשה כמין טבעת שעל - ידי משיכתה נעשה בפחית כמין פתח לשתייה, מעיקר הדין מותר לפותחה בשבת, שמאחר ואין דרך לשמור את הפחית לאחר שהתרוקנה, אין בפתיחתה איסור "מתקן מנא". ומכל מקום טוב ונכון להחמיר שלא לפותחה לגמרי

שמירת שבת כהלכתה (מהדורה תשע) פרק ט סעיף ג

יש שמקילים לפתוח פחיות משקה ... כאלה שאין רגילים להשתמש בהם שימוש חוזר, אם אמנם אין בדעתו להשתמש בהם שימוש חוזר אחר הוצאת תוכן

שם הערה יב

שמעתי מהגרש"ז אויערבך ... רצוי שהנקב שהוא עושה בשקית החלב יהיה קטן מאוד, שראוי רק להוציא ולא להכניס

לגבי שקיות חלב וכדו', שאכן נהוג לרוקן ולא להשתמש בהם לאחר מכן, השש"כ מקל, ובכל זאת מורה לפתוח באופן שאינו מאפשר הוצאה והכנסה.

ברם, כאשר מדובר בפחיות תרכיז וכדו', שמנקבים אותם ומשתמשים בהם שימוש רב-פעמי, יש לדון אחרת –

חזון איש חלק אורח חיים סימן נא אות יג

בקופסא של שמן, ועושה נקב לטפטף השמן, ודאי הוי בדין "ולא יקבנה מצידה" (שהגמרא אסרה לעשות נקב המיועד להוצאת המשקה בצורה מסודרת), ולפי שרגילים לעשות שני נקבים, אחת להכניס האוויר כדי שידחוק השמן דרך הנקב השני, יש בזה חיוב חטאת, דכל נקב משתמש להכניס ולהוציא, דזימנין דמשמש בנקב זה וזימנין דמשמש בנקב השני. מיהו אם הוא באופן שמוכרח לטפטף בנקב אחד, אפשר שאין כאן חיוב, אף דעשה שני נקבים וקבע בכלי כניסת אוויר ויציאת שמן

החזון איש מבאר שמכיוון שעושה שני נקבים, ומטרת כל אחד מהם היא להכנסה (של אוויר) ולהוצאה (של התכולה), יש בכך איסור דאורייתא. הגרש"ז חלק על דבריו –

מנחת שלמה חלק ב סימן יב אות ד

אם כן, יתחייב גם בעושה נקב אחד, וכידוע שגם בנקב אחד השמן יוצא מפני שנכנס אוויר!

מדוע מנקבים את הפחית משני צדדים? אם לא יעשה כך, הריק לא יאפשר לתכולה להישפך החוצה. כיצד, אם כן, הנזל יוצא גם כאשר יש נקב אחד? מכיוון שאוויר מצליח להיכנס. אם כך, אין פתח של נחלים שנועד להוצאה בלבד, תמיד צריך שאוויר ייכנס להחליף את הריק ולאפשר לנזל לצאת! הגרש"ז מוכיח מכך שאין זה נקרא פתח שנועד להכניס –

מכיוון שמה שנכנס האוויר הוא רק כדי לדחוף את השמן לצאת, לכן אין זה חשוב כלל כעשוי להכניס

למנקב אין מטרה, להכניס אוויר לפחית. יש הכרח להכניס אוויר, אחרת התכולה לא תצא. אך אין זו מטרת הפתח. מטרת הפתח היא להוציא את הנזל. בהכרח אוויר צריך גם להיכנס. פתח העשוי להכניס מוגדר כך, רק אם יש מטרה שהכלי יכיל את מה שמוכנס. אך במקרה שלנו, זו מעין "מלאכה שאינה צריכה לגופה", שהרי אין לאדם עניין שהכלי שלו יחזיק את האוויר. על כן, גם כאשר מנקב שני נקבים, אין בכך עשיית פתחים העשויים להכניס ולהוציא.

החזון איש חולק על דבריו. לכאורה יש הבדל בין ניקוב אחד ושניים. כאשר אדם מנקב נקב אחד, מטרת הנקב היא להוציא בלבד. נכון שהנזל לא יישפך אם אוויר לא ייכנס, אך האדם לא ניקב את הנקב בכדי להכניס אוויר. לעומת זאת, אדם שניקב שני נקבים מכוון מראש לייצר שני פתחים – האחד להכניס והשני להוציא. בכך שטרם לנקוב שני נקבים הוא הראה שהוא מעוניין בנקב העשוי להכניס. גם אם מטרת-העל של שני הנקבים היא להוציא את הנזל, איננו דנים במטרת-על, אלא במטרת הפעולה. ניקוב שני הנקבים נעשה מתוך רצון שהאחד יכניס והשני יוציא, וכאשר הוא משתמש פעמים בנקב זה ופעמים בזה, גילה לנו ששניהם עשויים להכניס ולהוציא.

לכאורה מחלוקתם היא בגדר של פתח העשוי להכניס ולהוציא. החזון איש אומר שאם יש כוונה להכניס משהו דרך הפתח, הוא נחשב פתח העשוי להכניס. אך הגרש"ז מתבסס על הגדרת החזון איש עצמו – פתח העשוי להכניס ולהוציא נותן מהות שונה לכלי. כדי לעמוד בקריטריון הזה, צריך שמטרת הרצון להכניס תהיה לאחסן. פתח שמטרתו להכניס אוויר אינו עומד בקריטריון של פתח שמשנה את הכלי, במובן שאוסר את פתיחתו מדאורייתא.

סיכום:

מהגמרא (מסכת שבת דף קמו ע"א) עולה שאסור מדאורייתא לפתוח פתח הראוי להכניס ולהוציא בשבת. מדרבנן אסור לנקוב נקב, גם אם אינו ראוי להכניס (אלא להוציא בלבד). ישנה ישנה מחלוקת אם גזרו על הרחבת פתח קיים לגודל הראוי להוציא בלבד, שמא ירחיב באופן שיוכל להכניס ולהוציא, או לא. לפי המתירים, במקומות בהם פותח להוציא בלבד, ואין חשש שישנה את דעתו ויכוון לפתח שיכול להכניס ולהוציא – מותר.

מהו האיסור? רש"י והרמב"ם פירשו שיש בכך מלאכת מכה בפטיש. הר"ן מאירי ביארו שזה חלק מאיסור בניין בכלים. החזון איש מגדיר את ההבדל בין פתח העשוי להכניס ולהוציא, ופתח העשוי להוציא בלבד. פתח העשוי להכניס ולהוציא הופך את הכלי לכלי שניתן להשתמש בו בצורה מלאה. מהותם של כלים היא יכולת האחסון והריקון שלהם. אך פתח העשוי להוציא בלבד אינו משפר את הכלי, אלא רק מאפשר שימוש חד-פעמי בתוכן הנמצא בו. על סמך הבחנה זו, בילקוט יוסף ובשש"כ התירו לפתוח פחיות, שקיות חלב, וכדו' בשבת. הפתח בהגדרה נועד רק לאפשר את ריקונו של הכלי.

נהוג לנקב שני נקבים בפחיות תרכיז ודומיהן, בכדי שהנוזל יזרום בשטף. הצורך בשני הנקבים נועד לאפשר לאוויר למלא את מקומו של הריק שנוצר כאשר הנוזל יוצא. החזון איש אוסר את ניקוב שני הנקבים, שהרי מטרת הפתיחה היא להכניס ולהוציא – להכניס אוויר ולהוציא את הנוזל.

הגרש"ז חולק על כך, ומתיר. פתח העשוי להכניס הוא רק פתח שנועד לאפשר להכיל את מה שמוכנס אליו. במקרה שלפנינו, לאדם אין מטרה להכיל את האוויר בתוך הכלי. זו 'מלאכה שאינה צריכה לגופה' – אין מטרה עצמאית בהכנסת האוויר. לפי דברי החזון איש, היה נכון לאסור פתיחה של נקב אחד, שהרי בכל מקרה הנקב מוכרח להכניס אוויר בכדי שהנוזל יצא (שהרי הריק אינו מאפשר ליציאת הנוזל אם אין אוויר שייכנס תחתיו)!

לכאורה החזון איש מבחין בין פתח אחד ושניים. אכן, האדם הפותח פתח אחד זקוק שהאוויר ייכנס, אך הפתח אינו נועד לצורך זה. אך כאשר אדם פתח פתח במיוחד בכדי לאפשר לאוויר להיכנס, אי אפשר לומר שהפתח אינו מכוון לאפשר הכנסה של אוויר!

הגרש"ז חולק על הגדרת 'פתח העשוי להכניס', דווקא על סמך ההגדרה שכתב החזון איש עצמו! בכדי שהפתח ייחשב פתח העשוי להכניס ולהוציא, הוא בהכרח חייב להיות פתח העשוי להכניס תכולה שהאדם מעוניין שהחפץ יכיל, כאמור לעיל.

תיקון כלי כלאחר יד, והגזירה שמא יתכוון לתקן את הכלי

תלמוד בבלי מסכת ביצה דף לג עמוד ב

תניא, רבי אליעזר אומר: נוטל אדם קיסם משלפניו לחצוץ בו שיניו, וחכמים אומרים: לא יטול אלא מאבוס של בהמה. ושון שלא יקטמנו, ואם קטמו לחצוץ בו שיניו ולפתוח בו הדלת, בשוגג בשבת - חייב חטאת, במזיד ביום טוב - סופג את הארבעים, דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים: אחד זה ואחד זה אינו אלא משום שבות.... ולית ליה לרבי אליעזר הא דתנן: שובר אדם את החבית לאכול ממנה גרוגרות, ובלבד שלא יתכוין לעשות כלי? - אמר רב אשי: כי תניא ההיא - במוסתקי.

רש"י מסכת ביצה דף לג עמוד ב

לא יטול אלא מן האבוס של בהמה - דדבר הראוי לאכילה מוכן לכל צורך, אבל עצים, הואיל ודרכן לדבר האסור, כגון לעשות כלים - לא התירו לטלטלן אלא להסקה.

שלא יקטמנו - אקיסם קאי.

אחד זה ואחד זה - אחד שבת ואחד יום טוב.

אינו אלא משום שבות - דקטימה תקון כלאחר יד הוא, ולא תקון מעליא הוא אלא אם כן מחתכו וממחקו בסכין ולית ליה לרבי אליעזר כו' - והא הכא דכי מתכוין לעשות כלי איכא חיובא דאורייתא, וכי לא מתכוין - לא גזור רבנן לכתחילה.

כי תניא ההיא - דמותר.

במוסתקי - חבית שבורה שמדבקין שבריה בשרף של עץ שעושין הימנו זפת ומדבקין בו קערות חרס הנשברים, כך אמר לי רבי שמואל המכונה חסיד מן ברבשט"א +שם כפר בצרפת+, וכיון דרעועה היא - ליכא למגזר בה שלא יתכוון לעשות כלי.

חברותא ביצה דף לג עמוד ב

תניא: רבי אליעזר אומר: נוטל אדם קיסם מעצים שלפניו כדי לחצוץ בו שיניו. וחכמים אומרים: לא יטול אלא מאבוס של בהמה, שלא נתנו עצים אלא להסקה, מלבד דבר הראוי לאכילה לאדם או לבהמה שהוא מוכן לכל צורך. ושון רבי אליעזר וחכמים: שלא יקטמנו לקיסם שנטל מלפניו, מפני שהוא מתקן כלי [אבל אם נטל מאבוס של בהמה אין אסור לקוטמו, שהרי אוכלי בהמה הן, שיטמ"ק]. ואם קטמו כדי לחצוץ בו שיניו, וכדי לפתוח בו הדלת [כגון שקוטמו כדי לתוחבו בין שתי דלתות לפתוח בו את הדלת, מאירי], אם עשה כן בשוגג בשבת - חייב חטאת. במזיד ביום טוב - סופג את הארבעים, דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים: אחד זה שבת ואחד זה יום טוב אינו אסור מן התורה לקוטמו אלא משום שבות, דתיקון כלאחר יד הוא ולא תיקון טוב, אלא אם כן מחתכו וממחקו בסכין ...

ותממה הגמרא על דינו של רבי אליעזר בברייתא: וכי לית ליה לרבי אליעזר - הגוזר על עשיית כלי שלא במתכוין אטו עשיית כלי בכוונה לעשות כלי - הא דתנן: שובר אדם את החבית לאכול ממנה גרוגרות, ובלבד שלא יתכוין לעשות כלי. הרי שאין אנו גוזרים, וכעין דאקשינן לעיל?! אמר רב אשי: כי תניא ההיא משנה דמותר לשבור את החבית במוסתקי, חבית רעועה שדיבקה בשרף של עץ הנקרא "מוסתקי", וכיון שרעועה היא אין לגזור בה שמא יתכוין לעשות כלי, כי יחוס עליה שמא תתקלקל החבית, ועושה נקב לכל הפחות שיוכל

לכאורה רבי אליעזר וחכמים חולקים בשתי נקודות - א. אם תיקון כלי כלאחר יד הוא איסור דאורייתא. ב. אם יש לגזור על שבירת כלי, שמא יתכוון לתקנו.

האם אכן יש כאן שתי מחלוקות נפרדות? מצד אחד, מלשון הסוגיה קצת משמע שאכן חכמים חולקים אם תיקון כלאחר יד הוא תיקון, וללא קשר לכך, אם יש לגזור על שבירת כלי שמא יתכוון לתקנו. מצד שני, יתכן וחכמים מודים שיש לגזור על שבירת כלי שמא יתכוון לתקנו, וחלקו על רבי אליעזר רק במקרים בהם התיקון נעשה כלאחר יד. ואכן כך כתבו בעלי התוספות -

תוספות מסכת שבת דף קמו עמוד א

אף על גב דהתם בביצה לא מוקמינן הכי אלא לרבי אליעזר, דפריך "ולית ליה לרבי אליעזר הא דתנן שובר אדם את החבית", כו' ועלה משני "מתניתין במוסתקי", מכל מקום, אפילו לרבנן מיבעי לאוקמי הכי, דרבנן לא פליגי אדרבי אליעזר דקאמר "לא יקטמנו", פירוש, לא יקטום את ההדס להריח בו, אלא משום דאיהו סבירא ליה דבקטימת קיסם חייב חטאת כשקוטמו לחצות בו שיניו, ואם כן, אי לא מוקמינן לה במוסתקי, עליהו איכא למיפרך "ולית להו הא דתנן" כו', הלכך מיבעי לן למימר דאליבא דכולהו מיירי מתניתין במוסתקי

כלומר, אין מחלוקת בין חכמים ורבי אליעזר שיש לגזור על שבירת כלי שמא יתכוון לתקנו. המחלוקת היא רק אם גזירה זו תקפה במצבים בהם התיקון ייעשה כלאחר יד. לשון אחר - בכל שבירה, שאילו יכוון אותה לתיקון יהיה בכך מלאכה דאורייתא של תיקון כלי, ישנה גזירה האוסרת לשבור כך, שמא יכוון לתקן. המחלוקת היא אם יש בתיקון כלאחר יד איסור דאורייתא. מכיוון שלפי חכמים אין בכך איסור דאורייתא, ממילא הגזירה האוסרת לשבור שמא יכוון לתקן איננה תקפה לגביה.

אך לגבי החבית, חכמים ורבי אליעזר מודים שיש איסור דאורייתא לשבור בצורה של תיקון. לכן אוקימתת הגמרא, האומרת שמדובר בחבית מוסתקי (תירוץ שטרם עמדנו על משמעותו) הכרחית גם לחכמים, ולא רק לרבי אליעזר.

ברם ראשונים רבים חלקו על כך -

חידושי הרשב"א מסכת שבת דף קמו עמוד א

משום דלא תיקשי מתניתין לרבי אליעזר, כלומר דלא נימא דלית ליה לרבי אליעזר מתניתין דשובר את החבית, איצטריך לדחוקה ולאוקמה למתניתין במוסתקי, אבל נראה דבין כך ובין כך לרבנן שרי

❖ הרחבות - ראיות הרשב"א נגד התוספות

אם כך, יש מחלוקת בין הראשונים אם חכמים מודים לגזירה האוסרת לשבור את הכלי שמא יכוון לתקנו. בהמשך נעמוד על השאלה - האם אין איסור בשבירה בפני עצמה? מחמת שאלה זו עלתה מחלוקת אם אוקימתת הגמרא על המשנה המתירה את שבירת החבית במוסתקי היא לרבי אליעזר בלבד, או שמא גם חכמים בהכרח מקבלים את האוקימתא הזאת.

נעבור לתירוץ הגמרא.

הגמרא מקשה על רבי אליעזר - אם אכן יש לגזור על השובר שמא יעשה זאת בדרך של תיקון, מדוע לא גזרו כך על שבירת החבית לצורך אכילת הגרוגרות? בכדי לענות על שאלה זו, הגמרא מעמידה את המשנה במוסתקי, דהיינו - בכלי רעוע.

רש"י מבאר שהשאלה הייתה מדוע לא גזרים על שבירת החבית שמא ישבור בצורה שתתקן את הכלי. על כך הגמרא עונה - מכיוון שמדובר במוסתקי, אין חשש שיתכוון ממש לתקן.

מה יהיה הדין אם אכן יתכוון לפתוח את חבית המוסתקי בצורה שמשפרת אותה? לכאורה משמע שרבי אליעזר אכן יחייב על כך חטאת. תירוץ הגמרא רק ביאר מדוע לא חשש לכך.

ברם בעלי התוספות חלקו על כך -

תוספות מסכת ביצה דף לג עמוד ב

ה"ר יצחק פירש דכיון שהם מדובקים בזפת ואין החתיכות שלמות לא הוי שום תקון כלי

לפי רבינו יצחק היתר פתיחת הפתח במוסתקי הוא היתר מוחלט. המוסתקי במהותו הוא כלי שלא ניתן לשפץ באופן שיוגדר כתיקון כלי לעניין איסור שבת. לכאורה יש הבדל משמעותי בין דברי רש"י לבין דברי רבינו יצחק. לפי רש"י בכל כלי שייך תיקון. גם בכלים שבמהותם גרועים. תירוץ הגמרא רק אומר שבמצבים מסויימים אין חשש שאדם יתקן את הכלי. לפי רבינו יצחק ישנם כלים שלא שייך בהם תיקון כלל. הנפקא מינה הברורה בין השיטות היא אם אסור לעשות פתח יפה בכלי גרוע. לפי רש"י זהו איסור דאורייתא, לפי רבנו יצחק אין איסור כלל! (הראנו לעיל שלפי בעלי התוספות, הגזירה האוסרת לשבור שמא יעשה זאת בדרך של תיקון מוסכמת על התנאים. בהנחה שרבינו יצחק מקבל את ההנחה הזאת, הרי שההיתר הוא רק במצבים בהם אין אפשרות לעבור על איסור תורה, גם אם יתכוון לתקן את הכלי).

לסיכום :

במסכת ביצה (דף לג ע"ב) חלקו רבי אליעזר וחכמים על שני דברים – א. אם תיקון כלי כלאחר יד הוא איסור דאורייתא. ב. אם יש לגזור על שבירת כלי שניתן לתקנו תוך כדי השבירה, שמא יתכוון לתקנו. האם מדובר בשתי מחלוקות נפרדות? בעלי התוספות (במסכת שבת דף קמו ע"א) סבורים שלא – לכולי עלמא יש לגזור על שבירת כלי שמא יתכוון לתקנו. המחלוקת היא רק אם גזירה זו חלה על תיקון הנעשה כלאחר יד. המשמעות היא שבכל שבירה שבמסגרתה ניתן להתכוון לתקן את הכלי, ויהיה בכך איסור דאורייתא של תיקון כלי, ישנה גזירה האוסרת לשבור כך, שמא יתכוון לתקן. המחלוקת היא אם תיקון כלאחר יד הוא איסור דאורייתא. הסוגיה העמידה את המשנה המתירה לשבור חבית בחבית מוסתקי. לפי ביאורם של בעלי התוספות אוקימתא זו הכרחית גם לפי חכמים, שהרי גם לפי חכמים אסור לשבור חבית עמידה אם ניתן לעשות ממנה כלי חדש ומוצלח יותר. הרשב"א, ועוד ראשונים רבים, חלקו על בעלי התוספות. לשיטתם ישנן שתי מחלוקות נפרדות בין חכמים ורבי אליעזר. העמדת המשנה במוסתקי דרושה רק לפי רבי אליעזר, האוסר לשבור כלי אם ניתן לשפר אותו במהלך השבירה. לפי חכמים אין גזירה שכזאת כלל, ומותר לשבור כל כלי (בהמשך נדון בגדרי סותר ביחס לכלים ונחמד את הנקודה הזאת). יש לציין שחלקו הראשונים בביאור תירוץ הגמרא. לפי רש"י, אין לגזור איסור על שבירת חבית מוסתקי, מפני שדרושה זהירות רבה בכדי שהכלי לא יישבר, ואנשים בדרך כלל לא יטרחו כל כך. לפי רבינו יצחק מדובר בכלי שלא ניתן לשברו באופן שישאיר אותו ככלי בר שימוש. על כן אין טעם לגזור עליו. לכאורה יוצא שרבינו יצחק מחמיר יותר מרש"י. רבינו יצחק סובר שרק כלים שאין שום אופן לתקנם בשבירה מסוייגים מגזירה זו. לפי רש"י, גם כלים שאנשים אינם רגילים לתקנם אינם כלולים בגזירה.

סותר כלים

עסקנו עד כה באיסור תיקון הכלי. נעבור לחלק הראשון של המשנה, העוסק בסתירת הכלי.

משנה מסכת שבת פרק כב משנה ג

שובר אדם את החבית לאכול הימנה גרוגרות, ובלבד שלא יתכוין לעשות כלי

כל עוד האדם אינו מתכוון לעשות כלי, אין כל איסור בסתירת הכלי. רש"י מבאר –

רש"י מסכת שבת דף קמו עמוד א

שובר אדם חבית - מליאה גרוגרות בסכין או בסייף, לאכול ממנה גרוגרות, דאין במקלקל שום איסור בשבת

לפי רש"י, אין איסור בסתירת הכלי בשבת כלל.

מדוע? בשיעור הקודם למדנו את דברי האחרונים, שביארו שרש"י סובר שמלאכת בונה איננה קיימת בכלים (אלא רק מכה בפטיש), ממילא אין מלאכת סותר. מלשון רש"י משמע שאין איסור במקלקל כלל. הראשונים הקשו על כך, וביארו –

חידושי הר"ן מסכת שבת דף קמו עמוד א

מתני' שובר אדם את החבית לאכול ממנה גרוגרו'. פרש"י ז"ל דאין במקלקל שום אסור שבת. ולא נהירא, דנהי דכל המקלקלין פטורין, איסורא מיהא איכא! אלא היינו טעמא, דכיון דבעלמא מקלקל פטור אבל אסור, משום צורך שבת שרי לכתחילה

הר"ן מבאר שסתירה אסורה. וגם אם היא נעשית בדרך של קלקול, היא עדיין אסורה מדרבנן. המשנה מתירה לסתור את החבית מכיוון שזו סתירה הנעשית לצורך השבת.

❖ הרחבות – בירור נוסף בדברי הר"ן

בעלי התוספות מקשים ממשנה במסכת עירובין, ממנה עולה שאסור לסתור מגדל (ארוך עץ) כדי להוציא את האוכל שבו, ואילו ממשנתנו עולה שמותר לסתור את החבית כדי להגיע לאוכל הנמצא בה. תירוצם עשוי להישמע מוכר –

תוספות מסכת שבת דף קמו עמוד א

ותימה לרבי מהא דתנן בפרק בכל מערבין ... והלא יכול לשבר ולפתוח את המגדל וליטול את העירוב, כי היכי דהכא שרי לשבר החבית וליטול הגרוגרות! ... ונראה דהתם אסור לשבר את המגדל. והכא דשרי לשבר את החבית משום דמירי במוסתקי!

בעלי התוספות אינם קובעים מהו האיסור בגינו אסור לשבור את המגדל ואת החבית. ממקור אחד משמע שאסור לשבור, ובמקור שני כתוב שמותר. כפי שראינו לעיל, טעם האיסור הוא גזירה שמא יתכוון לתקן את הכלי –

דווקא חבית שרי דמחמת גריעותו לא חייס עליה וליכא למיחש שמא יתכוין לעשות כלי² וכן כולה שמעתא דהכא במוסתקי ... דרבנן לא פליגי אדרבי אליעזר וכו'

מעניין לציין שבעלי התוספות מניחים כדבר פשוט שאין איסור סותר בכלים הללו (לכאורה כדברי רש"י), ומבססים את כל המקורות האוסרים על החשש שמא יתכוון לעשות כלי. במקורות בהם נאמר שאסור לשבור את הכלי, טעם האיסור הוא שמא יתכוון לעשות כלי. אם הכלי אינו כלי טוב, מותר לשבור אותו, מפני שאין חשש שמא יתכוון לעשות כלי. אך במקום אחר בעלי התוספות כותבים אחרת –

תוספות מסכת עירובין דף לד עמוד ב

סתם מגדל שבהש"ס של עץ, ואם כן מאי פריך, הרי מותר לשבר את הכלי וליטול מה שבתוכו, כדתנן בפי' חבית (שבת דף קמו). שובר אדם את החבית ליטול ממנה גרוגרות וטעמא כדאמר בסמוך משום דאין בנין וסתירה בכלים! וי"ל ... דבכלי נמי שייך בנין וסתירה, כדאמר בהבונה (שם דף קב). האי מאן דעייל שופתא בקופינא דמרא חייב משום בונה, והא דקאמר בסמוך דמר סבר כלי הוא ואין בנין בכלים, היינו בהנהו דאמר נוטלין אבל לא מחזירין, דלא הוי בנין וסתירה גמורה ... והא דשרי לשבר החבית, הא מוקי לה בביצה פרק המביא (דף לג): במוסתקי

התוספות בעירובין אומרים שאיסור שבירת הכלי הרמז במשנה בעירובין הוא איסור סתירת כלים. כשם שיש איסור לבנות כלים, כך יש איסור לסתור כלים. בהקשר של "נוטלין ולא מחזירין" מדובר על דלתות של מדפים וכדו', שמתפרקים, ואינם סתירה של הכלי עצמו. והחבית עליה מדובר במסכת ביצה היא מוסתקי, שמראש אינה כלי יציב דיו בכדי ששבירתו תיחשב סתירה של כלי.

אם כך, לפי התוספות בעירובין, כשם שיש איסור לבנות כלים (כפי שלמדנו בשיעור הקודם), כך יש איסור לסתור כלים. אם הכלי מראש אינו כלי יציב לחלוטין, אין איסור לסותרו. ופירוק הדלתות וכדו' אינה סתירת הכלי (למרות שביחס לקרקע גם פירוק כלול במלאכת סותר!).

(שימו לב שבמסכת עירובין בעלי התוספות העלו את הסוגיות הקודמות, העוסקות בבניית כלים, ואילו במסכת שבת לא. הסיבה לכך ברורה – מכיוון שבעלי התוספות שחיברו את התוספות על מסכת עירובין סוברים שיש איסור סתירה בכלים, עליהם להתמודד עם יתר הסוגיות העוסקות בבונה וסותר בכלים. אך התוספות במסכת שבת עוסק בגזירה שמא יכוון לתקן את הכלי, ואינו קשור לבניית וסתירת כלים).

אם רבינו יצחק מקבל את האמור בתוספות בעירובין, הדברים מובנים מאוד. רבינו יצחק מבאר שאם הכלי הוא כלי מוסתקי, אין איסור בתיקונו, גם אם יתכוון לכך ואכן ישפר אותו. באותה מידה, אך מתבקש הוא שגם אין איסור בסתירתו!

כפי שלמדנו לעיל, הרשב"א חולק על בעלי התוספות, וסובר שהאוקימתא של המשנה בחבית מוסתקי נועדה לתרץ את דברי רבי אליעזר בלבד. לפי חכמים היתר שבירת החבית מבוסס על כך שהשבירה היא בדרך קלקול, ולכן איסורו מדרבנן בלבד, ולצורך שבת היתרו.

² יש לציין שכאן בעלי התוספות הולכים בדרכו של רש"י, ומבארים שאין גזירה במקום בו אין חשש שיתכוון לתקן, ולא כמו שכתב רבינו יצחק במסכת ביצה, שבמוסתקי אין בנין של כלים, ולכן אין גזירה.

יש לציין שהיתר זה מדויק מדברי המשנה. במשנה נאמר שמותר לשבור את החבית בכדי לאכול ממנה גרוגרות. מדוע המשנה מפרטת את מטרת שבירת החבית? מפני שההיתר לשבור את החבית נובע מכך שהשבירה נעשית לצורך שבת. כיצד, אם כן, הרשב"א מיישב את המשנה בעירובין שהציגו בעלי התוספות, ממנה משמע שאסור לסתור את הארון?

חידושי הרשב"א מסכת שבת דף קמו עמוד א

בנותן עירובו במגדל היינו טעמא משום דהתם במגדל גדול מיירי דהוי כמו אהל ושייך ביה בנין וסתירה, הא במגדל קטן לא שייך ביה טעמא דבנין וסתירה והיינו טעמא דחבית

הרשב"א מבחין בין ארון גדול וארון קטן. חילוק זה מקביל לחילוק שלמדנו בשיעור 53 בין בניין במחובר לקרקע ובניין בכלים. לארון גדול מתייחסים כחלק מהקרקע (שהרי בדרך כלל הוא גם תופס מקום קבוע בבית. אנו מתייחסים לארונות הגדולים בבתיים שלנו כחלק מהקירות). ממילא יש לו דין של מחובר לקרקע, וסתירתו אסורה בתכלית (וראה בהרחבות הקודמות ביאור ודיון נוסף בעניין זה).

לסיכום שיטות הראשונים –

מהמשנה במסכת עירובין (פרק ג משנה ג) משמע שאסור לשבור ארון בשבת.

במשנה במסכת שבת (פרק כב משנה ג) נאמר שמותר לסתור חבית בשבת, בתנאי שאינו מכוון לייפותו! לאור זאת, עלתה מחלוקת בין הראשונים אם יש איסור לסתור כלים.

הראשונים הסוברים שאין איסור לסתור כלים:

רש"י על המשנה ביאר במסכת שבת ביאר אין איסור לסתור כלים, מכיוון שאין איסור מקלקל בשבת. האבני נזר (ואחרונים נוספים רבים) ביאר כוונתו, שמכיוון שרש"י סובר שאין איסור בנייה בכלים כלל, אין איסור סתירה. רש"י לא ביאר מדוע במשנה בעירובין, הסתירה אסורה.

בעלי התוספות במסכת שבת ביארו שהסתירה אסורה מחמת החשש שמא יתכוון לתקן את הכלי (כפי שלמדנו לעיל), לפי בעלי התוספות חכמים מודים לרבי אליעזר שיש לגזור כך). במשנה בשבת אין חשש שכזה, מכיוון שמדובר בחבית מוסתקי. ראשונים אחרים חלקו על הנחתם היסודית.

הראשונים הסוברים שאסור לסתור כלים:

בעלי התוספות במסכת עירובין ביארו שכשם שיש איסור לבנות כלים (בתנאים שלמדנו בשיעור הקודם), כך יש איסור לסתור את הכלים. לשיטתם, היות הכלי מוסתקי פותר לא רק את החשש שמא יתקן אותו, משמעוהו היא גם שאין איסור בסתירתו (כאמור, לפי רבינו יצחק הכלל עוד יותר פשוט – כלי מוסתקי הוא כלי שאינו חשוב מספיק בכדי שתיקונו ייחשב תיקון, וכן שסתירתו תיחשב סתירה).

הרשב"א דחה את דברי בעלי התוספות, בטענה שהאוקימתא שהעמידה את המשנה בכלי מוסתקי היא לדברי רבי אליעזר בלבד, וחכמים בהכרח חולקים על כך, וסוברים שמותר לסתור את החבית גם אם היא חבית בריאה. הוא מבאר שמכיוון שסתירת החבית נעשית בדרך של קלקול, זהו איסור דרבנן, וחכמים התירו מפני צורך השבת. המשנה בעירובין מדברת על ארון גדול, הנחשב מחובר לקרקע, ועל כן איסור סתירתו חמור יותר, ולא הותר אפילו לצורך שבת.

להלכה

שולחן ערוך אורח חיים הלכות שבת סימן שיד סעיף א

אין בנין וסתירה בכלים. והני מילי, שאינו בניין ממש כגון חבית הגה: שאינה מחזקת לרבעים סאה שנשברה ודיבק שבריה בזפת, יכול לשברה ליקח מה שבתוכה, ובלבד שלא יכוון לנקבה נקב יפה שיהיה לה לפתח, דאם כן הוה ליה מתקן מנא; אבל אם היא שלמה, אסור לשברה, אפילו בענין שאינו עושה כלי

השולחן ערוך פסק כדברי התוספות במסכת עירובין – שאיסור סתירת הכלי הוא איסור בפני עצמו, וההיתר הוא בכלי מוסתקי בלבד.

(שימו לב שהרמ"א פוסק את דברי הרשב"א – שבכלי גדול המחזיק מ' סאה יש איסור סותר כמו איסור סתירת המחובר לקרקע).

הגר"א חלק על פסיקה זו –

ביאור הגר"א אורח חיים סימן שיד סעיף א

הרשב"א והר"ן חולקים על זה, וכתבו דדוקא לרבי אליעזר מוקמינן הכי, דלחכמים כיוון דפטור אבל אסור במקלקל, מותר לכתחילה, וכן מוכח הסוגיא די"ט (מסכת ביצה) שם ... וכן דעת רש"י שם ... וכן עיקר

הגר"א סבור שגם רש"י, שכתב שאין איסור קלקול, התכוון לדברי הרשב"א והר"ן, שחז"ל לא אסרו את הקלקול מכיוון שהוא לצורך. להלכה הגר"א פוסק כשיטת הללו.

פוסקים נוספים דייקו מכך שהרמב"ם הביא את המשנה כפשוטה ולא הגדיר תנאים נוספים להיתר, שסובר כדעת רש"י –

רמב"ם הלכות שבת פרק כג הלכה ב

שובר אדם את החבית לאכול ממנה גרוגרות ובלבד שלא יתכוין לעשות כלי

ערוך השולחן אורח חיים סימן שיד סעיף ה

שנו חכמים במשנה [קמ"ו]. שובר אדם את החבית לאכול ממנה גרוגרות והרמב"ם בפכ"ג דין ב' כתב כלשון המשנה ומבואר דאפילו בחבית שלימה יכול לעשות כן מטעם דכל סתירה שאינה על מנת לבנות ליכא איסורא מדאורייתא דמקלקל הוא ואיסורו מדרבנן ולכן לא גזרו בכלים כשרוצה לאכול מהפירות ובה"ג אין סתירה בכלים כמ"ש ורק שנינו שם ובלבד שלא יתכוין לעשות כלי כלומר שלא ידקדק לעשות נקב יפה דא"כ הוה כסותר על מנת לבנות דאסור גם בכלים כמ"ש וכ"כ הרמב"ם

סעיף ז

האמנם רבותינו בעלי התוס' דקדקו ... דלא מיירי בחבית שלימה, דבשלימה ודאי אסור לשוברה כמו במגדל והכא מיירי במוסתקי ... וכ"כ הרא"ש וכן פסקו הטור והש"ע סעיף א' ולא הביאו דיעה אחרת כלל. ולא ידעתי, כיון דהוא מילתא דרבנן, למה לא הביאו דעת הרמב"ם והר"ן להקל? ... וצ"ע:

לאור זאת גם פסק הרב עובדיה להקל, והתיר לשבור כלי לצורך שבת –

שו"ת יחזה דעת חלק ב סימן מב

נמצא שרוב הפוסקים, ועל צבאם הרי"ף והרמב"ם, סוברים שגם כלי שלם מותר לשבור בשבת כדי ליטול ממנו מאכל או משקה. וקרוב לומר שגם מרן השולחן ערוך, אילו ראה דברי הפוסקים הני"ל, היה פוסק להקל אפילו שלא במוסתקי

אריזות

מקור לדיון על פתיחת אריזות מופיע בהמשך הסוגיה –

תלמוד בבלי מסכת שבת דף קמו עמוד א

חותלות של גרוגרות ושל תמרים - מתיר ומפקיע וחותר

רש"י מסכת שבת דף קמו עמוד א

חותלות - כלי של כפות תמרים, ועושין כמין סלים, ונותנים לתוכן תמרים רעים להתבשל. מתיר - אם הכסוי קשור בחבל.

מדוע מותר להרוס את החותלות?

ספר כלבו סימן לא

חותלות של תמרים מתיר הקשרים ומפקע כל החבלים אפילו בסכין ואפילו גופן של חתלות, לפי שכל זה כמי ששובר אגוז או שקד בשביל האוכל שבהן או שובר העצם להוציא מוחו

החזון איש מבאר את דברי הכלבו –

חזון איש אורח חיים סימן נא אות יג

זה שעוסק להוציא מה שבתוכה משוי ליה כשובר קליפי אגוזים וכל זה שאמרנו שבטל שם קורע ושם מתיר, אפשר דאין זה אלא באיסור דרבנן, דכיוון דהוא מקלקל, ואין כאן אלא איסור דרבנן, הקלו בעסיק להוציא מה שבתוכה ועושה בדרך קלקול

אם כך, החזון איש אומר שישנם שני תנאים המתירים את הריסת החותלות (האריזה בה נמצא המוצר הרצוי)

– א. הוא עושה זאת דרך קלקול. ב. מה שמעסיק אותו זה הוצאת תוכן האריזה בלבד.

יש לציין שבחידושים המיוחסים לר"ן ביאר את היתר שבירת החבית שבמשנה על סמך אותו היתר –

חידושי הר"ן (מיוחס לו) מסכת שבת דף קמו עמוד א

מתני' שובר אדם את החבית כו'. פי' והוה ליה חבית כקליפי אגוזים ורמונים:

מתוך הנחה שהוא אינו מסכים עם בעלי התוספות, ומעמיד את המשנה במוסתקי, עולה מדבריו שמותר להרוס גם חבית שלמה, אם כל רצונו הוא להגיע לתוכנו בלבד, מאותו הטעם. אך המגן אברהם הגביל את ההיתר –

שולחן ערוך אורח חיים הלכות שבת סימן שיז סעיף ח

חותלות של תמרים וגרוגרות, אם הכיסוי קשור בחבל, מתיר וסותר שרשרות החבל וחותר אפילו בסכין, ואפילו גופן של חותלות, שכל זה כמו ששובר אגוזים או שקדים כדי ליטול האוכל שבהם

מגן אברהם על שולחן ערוך אורח חיים הלכות שבת סימן שיז סעיף ח

משמע דוקא הני דלאו כלים גמורים דאינם עשויים אלא שיתבשלו התמרים בתוכם אבל כלי גמור פשיטא דאסור

המשנה ברורה (שם ס"ק מ) פסק כדבריו.

מהדברים עולות קולות מעשיות משמעותיות ביותר. פתיחת אריזה שאיננה כלי גמור, שמתייחסים אליה כקליפה לתוכנה, מותר לכתחילה לפרק או לקרוע בשבת.

ילקוט יוסף שבת ב סימן שיז סעיף ב

מה שיש נוהגים שכאשר יש שמחה בבית הכנסת מכינים שקיות עם ממתקים ומחלקים אותם לילדים, וקושרים חוט בראש השקית, מותר לקרוע את השקיות לצורך דברי המאכל שבשקית בהערה שם (הערה כב) מבואר שההיתר מבוסס על דין החותלות.

אחר שקנינו בסיס משמעותי בסוגיות תיקון כלי וסתירתו, נבחן מספר מקרים למעשה.

פתיחת קופסאות שימורים

החזון איש הוא הראשון שפתח את הדיון בנושא פתיחת קופסאות השימורים בשבת. דבריו הם הבסיס לפסיקת הבאים אחריו בסוגיה (גם לדברי החולקים על דבריו), וחורזים את כל לימודנו ביחידה זו. ננתח את דבריו.

חזון איש חלק אורח חיים סימן נא את יא

קופסאות של שמן או של דגים העשויים מטסי ברזל ורצופים מכל צד, וחותרים בסכין את הטס שעל הפתח, נראה דלא שרי, דהכא מרוצף באבר ובדיל והוי כחיבור עיקר הכלי. ומיהו משום סתירת הכלי ליכא כאן, שאין כאן סותר כלל, שהפתיחה תיקון, וסתום מכל צד לאו כלי הוא, וכשעושה לו פתח נעשה כלי

החזון איש מחדש חידוש משמעותי ביותר. קופסת שימורים עוברת ריתוך של המתכת סביב תכולתה. משכך, הכלי נעשה בלתי שמיש, וממילא אינו חשוב כלי. פתיחת המכסה הופכת אותו לכלי שניתן להשתמש בו. מצד זה, פתיחת קופסת שימורים חמורה יותר מפתיחת כלים שהייתה קודם לכן! החזון איש ממשיך –

מקום הספק בזה הוא בשאין דעתו על הקופסא אלא להוציא מה שבתוכה ולזורקה לאשפה ... ואפילו לדעת תוספות, דלא הותר אלא במוסתקי אבל שלימה אסור משום סתירה, הכא שרי, שאין כאן סתירה כלל

מצד שני, מכיוון שמראש הקופסא אינה בת שימוש, אין איסור בסתירתה! אם כך, יש לדון רק מצד תיקון הכלי, ולא מצד קלקולו.

אולם יש לאסור, משום גזירה דילמא יתכוון לשם פתח

שימו לב – השו"ע פסק כתוספות בעירובין, הסוברים שיש איסור סתירת כלי, וההיתר לסתור כלי נאמר על כלי מוסתקי בלבד. כפי שלמדנו, לפי שיטה זו, גם אם פותח את הכלי באופן הסותר אותו, יש לגזור שמא יכוון לעשות פתח יפה!

והרבה בני אדם דעתם על הקופסא לשמש בה להניח בה בורית או מסמרים, וזימנין דאינו אוכל כל הדגים השתא וניחא ליה בשימושה ... ואפשר דאף בדעתו לזורקה אין מתחשבין עם כוונתו, דלא מצינו היתר שבירה אלא ביש לחבית פתח, אבל גשם חלול בפנים וסתום מכל צד – כל שעושה לו פתח חשוב בניין! והרי בשובר צריך להיזהר שלא לייפות את הנקב, הכא שמחליף גוף אטום לצורת כלי, בכל שבירה שעושה חשיב כנקב יפה!

החזון איש דן קל וחומר – כאשר שובר את המכסה, צריך להקפיד שלא יעשה פתח יפה. שם מדובר על כלי שהוא כבר כלי, ואף על פי כן, צריך להקפיד שלא לשפרו. אם כך, קל וחומר בחפץ שאינו כלי כרגע (כאמור, כל עוד הוא אטום, החזון איש סבור שהוא אינו נחשב כלי), שכל שיפור שיהיה בפתחתו אסור!

לסיכום דבריו – החזון איש סבור שקופסת שימורים אטומה היא חפץ, שחלל מהיות כלי. שהרי לא ניתן להשתמש בו ככלי. ממילא פתיחתו נחשבת בניית ויצירת כלי. פתח ההופך את החפץ לכלי הוא ודאי תיקון יותר משמעותי מפתח המשפר את הכלי בלבד!

בדבריו נשמע שהחזון איש מסכים לשתי קולות –

א. מכיוון שקופסת שימורים אינה כלי, אין איסור בסתירתה.

ב. למרות כל החומרה, אילו היה מדובר בפתיחה שנועדה לריקון בלבד, לא היה בכך איסור תיקון הכלי (בדומה לדבריו ביחס לפתח העשוי להוציא או להכניס שלמדנו בתחילת השיעור).

הגרש"ז מגביל את חומרתו של החזון איש, על סמך הקולא השניה שהצבענו עליה. באותה הזדמנות הוא מגדיר את שורש הקולא –

מנחת שלמה חלק ב סימן יב אות ב

חבית של מוסתקי היא כלי, אלא שאין זה חשוב, ולכן אין רואין את השבירה כסתירה. והכי נמי, גם קופסא של סרדין, אף על גב שזה חזק מאוד, מכל מקום הכלי עצמו עומד רק לשימוש חד פעמי, לפותחו ולזורקו .. ורק קופסא גדולה, שגם לאחר הפתיחה משתמשים בו, שפיר חשיב כסותר או כבונה לדעת החזון איש

הגרש"ז מבאר שהגדר של כלי מוסתקי אינו תלוי בחזקו של הכלי, אלא ביחס של האנשים אליו. אם אנשים אינם מחשיבים את הכלי לכלי משמעותי, אלא לכלי חד-פעמי, אין בנייתו או סתירתו נחשבים כבניין וסתירה. משכך, הגרש"ז מבחין בין קופסת סרדינים, שהיא נמוכה ואיש אינו משתמש בה שימוש חוזר, לקופסאות שימורים גדולות יותר, ששימושן החוזר מצוי. רק בקופסאות ששימושן החוזר מצוי יש לאסור מצד יצירת הכלי. כמובן שדברי הגרש"ז מתייחסים למציאות שבימינו. בימינו ובמחוזותינו ראוי לבחון מחדש אם מקובל לשמור על קופסאות שימורים לשימוש חוזר כלל. לכאורה

שימו לב שבכך הגרש"ז הכניס את ההיתר של החזון איש לתוך דין מוגדר. ההיתר לפתוח כלי שבמהותו חד פעמי, גם אם משפר את הכלי משמעותית, הוא אותו היתר שהתירו בעלי התוספות לפתוח את חבית המוסתקי, גם אם פתיחתו משפרת את הכלי.

המנחת יצחק פותח את הדיון מדין החותלות –

שו"ת מנחת יצחק חלק ד סימן פב אות לב

יש לומר בכמה קופסאות, דלאו כלים גמורים, ויש להם דין חותלות, המובא בש"ע שם (סעי' ח'), דחותך אפילו בסכין, אפילו גופן של חותלות, שכל זה כמו ששובר אגוזים או שקדים כדי ליטול האוכל שבהם עיין שם, ומטעם דלא הוי כלים גמורים

אך המנחת יצחק אינו רוצה לסמוך על טענה זו, מכיוון שהחזון איש לא חשב כך. על כן הוא מציע מספר פתרונות והיתרים –

שו"ת מנחת יצחק חלק ד סימן פב אות לו-לז

אמנם בכל זה, מדדייק החזון איש מקודם, משום דהרבה בני אדם, דעתם על הקופסא, שמע מינה הא היכא דנודע דאין מנהגם להשתמש עם הקופסאות, אחרי שמוציאים מה שבתוכה, היה מותר גם לדידיה, וצריך לומר דאז המה גרועים ממוסתקי, דבמוסתקי אולי ישנם עוד אנשים שאינם משליכים אותם אחרי זה, מה שאין כן באלו הקופסאות ... דבטלים לגבי האוכל, דהוי כמו ששובר אגוזים או שקדים, כדי ליטול האוכל שבהם ... כן הכא לא נעשו אלא בשביל להחזיק אותו האוכל לבד בתוכו, שלא יתקלקל.

אמנם נראה, דאפילו הכי משנתנו בעצה הנ"ל, לא זזה ממקומה, דבודאי היכא דמשחית כל הכלי, אין שום מהחששות שחש החזון איש שם, ולמאן דאמר דאין סתירה בכלים, אין שום איסור ... ובוזה נראה, היכא דעושה איזה השחתה כל שהוא בשולי הכלי, באופן שאין שום חשש באותו השחתה שמחליפו לצורת כלי, שוב אין בהפתיחה שעושה אחר כך ליטול האוכל שום חשש מהחששות הנ"ל, דבודאי הוי כשובר כל הכלי, דאין ראוי עוד לשימוש כלל, וגרע זה ממוסתקי

המנחת יצחק פותח בדומה לגרש"ז, ומחדד שהדבר תלוי במנהג. במקומות ובחברה בה לא מקובל לשמור את קופסאות השימורים, אין איסור תיקון כלי בפתיחתם. הוא ממשיך ואומר שאם ינקב נקב נוסף שיהרוס את יכולת השימוש בקופסת השימורים אחרי הפתיחה, הרי שכאשר פותח אותה, הוא פותח כלי שאינו ניתן לשימוש. השש"כ (מהדורה תשע פרק ט סעיף ג) מציע אף הוא את ההיתר של ניקוב והריסת הקופסא.

הנחת הדיון עד כה התבססה על הגדרתו של החזון איש, גדול הפוסקים בדור האחרון. יש לציין שפוסקים מאוחרים יותר בחנו את האפשרות שקופסאות השימורים נחשבות ככלים גם בעודם סגורים.

❖ הרחבות – שיטת התהלה לדוד ביחס לקופסאות שימורים

מנחת אהבה פרק כד סעיף ט

מותר לפתוח בשבת קופסת סרדיניים בעזרת פותחן, ויש מחמירים לכתחילה לפותחה מערב שבת. ומכל מקום אסור בשבת לעשות נקב בשולי הקופסה באופן שלא תהיה ראויה לשימוש נוסף, שנמצא סותר כלי בשבת

סעיף י

קופסת שימורים שדרך לשומרן אחר הוצאת האוכל מתוכן כדי להשתמש בהם לאכסנת דברים שונים ... אסור לפותחן בשבת בעזרת פותחן או כלי אחר. והמקלים גם בזה יש להם על מה שיסמוכו

המנחת אהבה סבור שקופסת שימורים היא כלי גם בהיותה סגורה. לכן אסור לנקב אותה בנקב ההורס אותה. מצד שני, אסור לשפר את פתחו של כלי, ולכן לכתחילה עדיף לפתוח את קופסת השימורים לפני שבת.

בילקוט יוסף הביא בשם אביו הרב עובדיה להתיר את פתיחת קופסאות השימורים בשבת –

ילקוט יוסף שבת ב סימן שיז סעיף כב

מעיקר הדין מותר לפתוח בשבת קופסאות שימורים [של מצרכי מזון שונים]. ומכל מקום אם אפשר לפותחן מערב - שבת, טוב ונכון לעשות כן

ילקוט יוסף שבת ב הערות סימן שיז הערה כה

מותר לפתוח קופסאות שימורים בשבת, וז"ל מרן בש"ע (סי' שיז ס"ח): חותלות של תמרים וגרוגרות וכו' ... ולפי זהבנידון דידן ליכא למיחש משום סותר, כיון שפח זה חשיב ככלי עראי, מאחר שעומד לזריקה בגמר השימוש בו. ומעתה, ליכא למיחש בזה גם לאיסור בונה, שהרי כתבו הפוסקים דכמו שאין איסור סותר בי האי גוונא, כן ליכא בזה איסור בונה

בהערה שם (אות כד) הוא מאריך לבאר שהפסק מבוסס על שני דברים – א. שאין איסור סתירה בכלים, כפי שהבאנו לעיל בשם הרב עובדיה. ב. על דין החותלות. משמע שהוא סובר שקופסת שימורים היא כלי, והחשש לאיסור הוא משום סתירתו, בדומה לדברי התהלה לדוד, ובניגוד לדברי החזון איש.

❖ הרחבות – פתיחת פקקים של בקבוקים

רבנות –
סימן שיז

סיכום

איסור תיקון ושיפור הכלי בשעת פתיחתו

מהגמרא (מסכת שבת דף קמו ע"א) עולה שאסור מדאורייתא לפתוח פתח הראוי להכניס ולהוציא בשבת. מדרבנן אסור לנקוב נקב, גם אם אינו ראוי להכניס (אלא להוציא בלבד). ישנה ישנה מחלוקת אם גזרו על הרחבת פתח קיים לגודל הראוי להוציא בלבד, שמא ירחיב באופן שיוכל להכניס ולהוציא, או לא. לפי המתירים, במקומות בהם פותח להוציא בלבד, ואין חשש שישנה את דעתו ויכוון לפתח שיכול להכניס ולהוציא – מותר.

מהו האיסור? רש"י והרמב"ם פירשו שיש בכך מלאכת מכה בפטיש. הר"ן מאירי ביארו שזה חלק מאיסור בניין בכלים. החזון איש מגדיר את ההבדל בין פתח העשוי להכניס ולהוציא, ופתח העשוי להוציא בלבד. פתח העשוי להכניס ולהוציא הופך את הכלי לכלי שניתן להשתמש בו בצורה מלאה. מהותם של כלים היא יכולת האחסון והריקון שלהם. אך פתח העשוי להוציא בלבד אינו משפר את הכלי, אלא רק מאפשר שימוש חד-פעמי בתוכן הנמצא בו.

על סמך הבחנה זו, בילקוט יוסף ובשש"כ התירו לפתוח פחיות, שקיות חלב, וכדו' בשבת. הפתח בהגדרה נועד רק לאפשר את ריקונו של הכלי.

נהוג לנקב שני נקבים בפחיות תרכיז ודומיהן, בכדי שהנוזל יזרום בשטף. הצורך בשני הנקבים נועד לאפשר לאוויר למלא את מקומו של הריק שנוצר כאשר הנוזל יוצא. החזון איש אוסר את ניקוב שני הנקבים, שהרי מטרת הפתיחה היא להכניס ולהוציא – להכניס אוויר ולהוציא את הנוזל.

הגרש"ז חולק על כך, ומתיר. פתח העשוי להכניס הוא רק פתח שנועד לאפשר להכיל את מה שמוכנס אליו. במקרה שלפנינו, לאדם אין מטרה להכיל את האוויר בתוך הכלי. זו 'מלאכה שאינה צריכה לגופה' – אין מטרה עצמאית בהכנסת האוויר. לפי דברי החזון איש, היה נכון לאסור פתיחה של נקב אחד, שהרי בכל מקרה הנקב מוכרח להכניס אוויר בכדי שהנוזל יצא (שהרי הריק אינו מאפשר ליציאת הנוזל אם אין אוויר שייכנס תחתיו)!

לכאורה החזון איש מבחין בין פתח אחד ושניים. אכן, האדם הפותח פתח אחד זקוק שהאוויר ייכנס, אך הפתח אינו נועד לצורך זה. אך כאשר אדם פתח פתח במיוחד בכדי לאפשר לאוויר להיכנס, אי אפשר לומר שהפתח אינו מכוון לאפשר הכנסה של אוויר!

הגרש"ז חולק על הגדרת 'פתח העשוי להכניס', דווקא על סמך ההגדרה שכתב החזון איש עצמו! בכדי שהפתח ייחשב פתח העשוי להכניס ולהוציא, הוא בהכרח חייב להיות פתח העשוי להכניס תכולה שהאדם מעוניין שהחפץ יכיל, כאמור לעיל.

תיקון כלי כלאחר יד, והגזירה שמא יתכוון לתקן את הכלי

במסכת ביצה (דף לג ע"ב) חלקו רבי אליעזר וחכמים על שני דברים – א. אם תיקון כלי כלאחר יד הוא איסור דאורייתא. ב. אם יש לגזור על שבירת כלי שניתן לתקנו תוך כדי השבירה, שמא יתכוון לתקנו.

האם מדובר בשתי מחלוקות נפרדות? בעלי התוספות (במסכת שבת דף קמו ע"א) סבורים שלא – לכולי עלמא יש לגזור על שבירת כלי שמא יתכוון לתקנו. המחלוקת היא רק אם גזירה זו חלה על תיקון הנעשה כלאחר יד. המשמעות היא שבכל שבירה שבמסגרתה ניתן להתכוון לתקן את הכלי, ויהיה בכך איסור דאורייתא של תיקון כלי, ישנה גזירה האוסרת לשבור כך, שמא יתכוון לתקן. המחלוקת היא אם תיקון כלאחר יד הוא איסור דאורייתא.

הסוגיה העמידה את המשנה המתירה לשבור חבית בחבית מוסתקי. לפי ביאורם של בעלי התוספות אוקימתא זו הכרחית גם לפי חכמים, שהרי גם לפי חכמים אסור לשבור חבית עמידה אם ניתן לעשות ממנה כלי חדש ומוצלח יותר.

הרשב"א, ועוד ראשונים רבים, חלקו על בעלי התוספות. לשיטתם ישנן שתי מחלוקות נפרדות בין חכמים ורבי אליעזר. העמדת המשנה במוסתקי דרושה רק לפי רבי אליעזר, האוסר לשבור כלי אם ניתן לשפר אותו במהלך השבירה. לפי חכמים אין גזירה שכזאת כלל, ומותר לשבור כל כלי (בהמשך נדון בגדרי סותר ביחס לכלים ונחמד את הנקודה הזאת). יש לציין שחלקו הראשונים בביאור תירוץ הגמרא.

לפי רש"י, אין לגזור איסור על שבירת חבית מוסתקי, מפני שדרושה זהירות רבה בכדי שהכלי לא יישבר, ואנשים בדרך כלל לא יטרחו כל כך.

לפי רבינו יצחק מדובר בכלי שלא ניתן לשבור באופן שישאיר אותו ככלי בר שימוש. על כן אין טעם לגזור עליו. לכאורה יוצא שרבינו יצחק מחמיר יותר מרש"י. רבינו יצחק סובר שרק כלים שאין שום אופן לתקנם בשבירה מוסיגים מגזירה זו. לפי רש"י, גם כלים שאנשים אינם רגילים לתקנם אינם כלולים בגזירה.

סתירת כלים

מהמשנה במסכת עירובין (פרק ג משנה ג) משמע שאסור לשבור ארון בשבת.

במשנה במסכת שבת (פרק כב משנה ג) נאמר שמותר לסתור חבית בשבת, בתנאי שאינו מכוון לייפותו! לאור זאת, עלתה מחלוקת בין הראשונים אם יש איסור לסתור כלים.

הראשונים הסוברים שאין איסור לסתור כלים:

רש"י על המשנה ביאר במסכת שבת ביאר אין איסור לסתור כלים, מכיוון שאין איסור מקלקל בשבת. האבני נזר (ואחרונים נוספים רבים) ביאר כוונתו, שמכיוון שרש"י סובר שאין איסור בנייה בכלים כלל, אין איסור סתירה. רש"י לא ביאר מדוע במשנה בעירובין הסתירה אסורה.

בעלי התוספות במסכת שבת ביארו שהסתירה אסורה מחמת החשש שמא יתכוון לתקן את הכלי (כפי שלמדנו לעיל, לפי בעלי התוספות חכמים מודים לרבי אליעזר שיש לגזור כך). במשנה בשבת אין חשש שכזה, מכיוון שמדובר בחבית מוסתקי. ראשונים אחרים חלקו על הנחתם היסודית.

הראשונים הסוברים שאסור לסתור כלים:

בעלי התוספות במסכת עירובין ביארו שכשם שיש איסור לבנות כלים (בתנאים שלמדנו בשיעור הקודם), כך יש איסור לסתור את הכלים. לשיטתם, היות הכלי מוסתקי פותר לא רק את החשש שמא יתקן אותו, משמעותו היא גם שאין איסור בסתירתו

(כאמור, לפי רבינו יצחק הכלל עוד יותר פשוט – כלי מוסתקי הוא כלי שאינו משמעותי מספיק בכדי שתיקונו ייחשב תיקון, וכן סתירתו תיחשב סתירה).
 הרשב"א דחה את דברי בעלי התוספות, בטענה שהאוקימתא שהעמידה את המשנה בכלי מוסתקי היא לדברי רבי אליעזר בלבד, וחכמים בהכרח חולקים על כך, וסוברים שמותר לסתור את החבית גם אם היא חבית בריאה. הוא מבאר שמכיוון שסתירת החבית נעשית בדרך של קלקול, זהו איסור דרבנן, וחכמים התירו מפני צורך השבת. המשנה בעירובין מדברת על ארון גדול, הנחשב מחובר לקרקע, ועל כן איסור סתירתו חמור יותר, ולא הותר אפילו לצורך שבת.
 להלכה – השו"ע פסק כדברי בעלי התוספות במסכת עירובין. לשיטתו אסור לסתור כלים, אלא אם כן מדובר בכלי מוסתקי. הרמ"א לא חלק על כך (והוסיף את הערת הרשב"א, שכלי המחזיק יותר מ-40 סאה נחשב מחובר לקרקע לעניין זה). הגר"א, ובעקבותיו ערוך השולחן והרב עובדיה פסקו כשיטת הרשב"א והר"ן.

אריזות

בגמרא (מסכת שבת דף קמו ע"א) נאמר שמותר לחתוך את הכלים שמכניסים אליהם את התמרים להתבשל. בכלבו מבואר שמתייחסים אל הכלי כקליפה לאוכל בלבד. החזון איש מגדיר שההיתר מבוסס על כך שהפתיחה נעשית באופן המקל, ועל כן זהו איסור דרבנן. מכיוון שהוא מתייחס לתוכן הכלי, ולא לאריזה, גם אין איסור דרבנן בכך.
 בחידושים המיוחסים לר"ן ביאר את היתר המשנה לשבור את החבית על סמך אותו העיקרון, כך שמסתבר שלשיטתו מותר לשבור אפילו כלי רגיל, אם מה שמעסיק אותו הוא תכולתו.
 אך המג"א פוסק שרק כלים שאינם כלים גמורים כלולים בקולא זו. כדבריו פסק המשנה ברורה.
 על סמך זאת פסקו הפוסקים שמותר לפתוח אריזות שונות, כאשר אינן אריזות המשמשות ככלים קבועים, והפותח מעוניין בתכולתם בלבד.

פתיחת קופסאות שימורים

החזון איש חידש שקופסאות שימורים איבדו שם כלי אחר שריתכו את המכסה לכלי. במצב זה, אין שום יכולת להשתמש בכלי. מכיוון שכך, פתיחת הקופסא למעשה מייצרת את הכלי. היה מקום לדון את קופסת השימורים כמוסתקי, אך החזון איש דן קל וחומר – אם יש להיזהר מעשיית פתח יפה כאשר פותח כלי, קל וחומר שאסור לפתוח פתח שימושי לחפץ שכרגע אינו כלי כלל! על כן הוא מתלבט אם יש לאסור את פתיחת הקופסא, אפילו כוונת הפותח היא לרוקן את תכולתה ולהשליכה מיידית.
 יתרון מסוים בתפיסה זו הוא שלא שייך לאסור את הריסת הקופסא, שהרי בעודו אטום הוא אינו כלי. כך פסקו המנחת יצחק והש"כ.
 למעשה הגרש"ז והמנחת יצחק פוסקים שמותר לפתוח קופסאות שלא רגילים לשמור אחרי הריקון. לכאורה לאור זאת יש להתיר במחזורתינו פתיחת כל קופסת שימורים באשר היא.
 המנוחת אהבה חרג משיטת החזון איש. הוא סובר שקופסת השימורים היא כלי, גם בעודה סגורה. על כן הוא אסר את ניקוב והריסת הקופסא טרם פתיחתה. מאידך, בפתיחת קופסת השימורים חשש שיפתח פתח יפה, ועל כן הורה להעדיף את פתיחת קופסת השימורים לפני השבת.
 בילקוט יוסף הביא בשם הרב עובדיה להתיר את פתיחת קופסת השימורים, לאור שתי עקרונות – א. אין סתירה בכלים (כפי שהבאנו לעיל בשם הרב עובדיה). ב. מדין חותלות.

בשיעור זה ובקודם לו למדנו את גדרי בונה, סותר ומכה בפטיש ביחס לכלים. בשיעור הבא נשוב לדיני בונה, ביחס לנטיית אהל.